

**Праблемы лексічных норм беларускай мовы ў асвятленні
перыядычнага друку 1940–1960-х гг.**

На старонках перыядычнага друку 1946–1969 гг. праблемы лексічных норм беларускай мовы асвятляліся пераважна мовазнаўцамі, пісьменнікамі, літаратурнымі крытыкамі, супрацоўнікамі рэдакцый. Аўтары артыкулаў выяўлялі найбольш актуальныя пытанні лексічнай нармалізацыі, давалі ацэнкі лексемам з пункта гледжання іх прымальнасці або непрымальнасці для літаратурнай мовы, дыскутавалі вакол ужывання таго ці іншага слова.

Адной з праблем беларускай літаратурнай мовы ў пасляваенныя гады лічылася адсутнасць дакладных эквівалентаў асобным рускім словам. Так, М. Лобан у артыкуле “Думкі пра нашу мову” (1948) назваў беларускую мову недасканалай на падставе таго, што лексемы *перазіць*, *опрокінуць*, *громіць*, *оттесніць* і інш. не маюць у ёй аднаслоўных адпаведнікаў [3, с. 30]. Гэтая ж праблема была актуальнай і ў дачыненні да тэрміналогіі. Паводле ацэнкі М. Булахава, лінгвістычныя тэрміны *просторечие*, *разговорная речь*, *противительный союз*, *соединительный союз*, *родственные языки* не мелі дакладных адпаведнікаў, якія маглі б прэтэндаваць на статус нарматыўных. У прыватнасці, пераклад тэрміна *разговорный стиль речи* як *гутарковы стиль мовы* М. Булахаў назваў няўдалым [2, с. 145].

Крытычныя заўвагі ў друку нярэдка датычыліся спосабу перакладу на беларускую мову рускіх слоў. Так, даволі часта прыводзіліся прыклады неапраўданага ўжывання дзеяслова *вытвараць* як адпаведніка рускаму *производить* (*вытвараць падкормку*, *вытвараць расчыстку*, *вытвараць рамонт*, *вытвараць нагрузку*, *вытвараць прыём* і інш.). Літработнік дрысенскай рэдакцыі газеты М. Бадзюкоў нагадаў, што правільныя варыянты перакладу слова *производить* прыведзены ў “Руска-беларускім слоўніку” (1953) [1]. Па-іншаму ацэньваў ролю гэтага выдання ў вырашэнні праблем беларускай мовы Янка Маўр. У артыкуле “Спрэчныя «ўяўленні»” (1954) пісьменнік назваў памылковым пераклад рускага *представляют (собой)* як *уяўляць (сабой)*, бо, на яго думку, слова *уяўляць* адпавядае толькі рускаму *представляют (себе)*, *вообразать* [5]. Выказанае Янкам Маўрам меркаванне сведчыць пра недастатковае разуменне прыроды і функцый літаратурнай мовы, атаясамліванне яе з народнай мовай, што абумовіла адштурхоўванне ад кніжных элементаў.

З другой паловы 1950-х гг. актыўны ўдзел у грамадскіх дыскусіях па праблемах лексічных норм прымаў Я. Скрыган. Выступаючы за неабходнасць максімальнага набліжэння літаратурнай мовы да народнай,

пісьменнік аб'ектам крытыкі зрабіў так званую “кніжнасць”, якая супрацьпастаўлялася народнасці і абазначала любыя неўласцівыя жывому маўленню з’явы. У артыкуле “Думкі аб мове” (1957) Я. Скрыган выказаўся супраць ужывання кніжнага слова *атрымліваецца* (ці *атрымоўваецца*), бо, на думку пісьменніка, народнай мове больш уласцівы лексемы *выходзіць* і *палучаецца*. Я. Скрыган даводзіў, што пашыранае ў жывым маўленні слова *палучаць* з’яўляецца карэнным беларускім, паколькі мае ў беларускай мове шматлікія аднакаранёвыя словы, да якіх аднёс *улучыць, далучыць, залучыць, налучыць, прылучыць, злучыць, падлучыць, адлучыць*. Імкненне выглядаць пераканаўчым абумовіла спробы Я. Скрыгана даваць навуковыя інтэрпрэтацыі моўных фактаў. Згодна з яго высновай, пачатковы з у слове *засталіся* ўяўляе сабой дыялектнае прыдыханне, бо ў словах *астача, астатнія* яго няма, таму лексему *асталіся* пісьменнік лічыў больш прымальнай для літаратурнай мовы [8].

У артыкуле “Яшчэ трохі аб мове” (1962) Я. Скрыган вярнуўся да пытання пра словы *атрымалася* і *палучыць*, кваліфікаваўшы першае як “штучнае і вельмі няўдалае”, а другое як “самае пашыранае і самае народнае”. Пісьменнік прывёў новы, на яго думку, важкі аргумент супраць ужывання слова *атрымалася* ў літаратурнай мове: “Нідзе я не чуў, каб ім карысталіся ў народзе” [10, с. 2]. Выпадковым аўтар назваў і прыслоўе *таропка* на падставе таго, што “ў народнай гаворцы яго нідзе няма”.

З крытыкай “абавязных” і “агульнапрынятых” слоў Я. Скрыган выступіў у артыкуле “Ці трэба «прыкмячаць»...” (1964). На думку пісьменніка, не варта абмяжоўваць сваё маўленне такога роду словамі, а трэба смялей звяртацца да народнай лексікі, напрыклад, замест *спіс* і *палава* ўжываць больш уласцівыя жывой мове *спісак* і *палавіна*. Ненатуральным аўтар палічыў назоўнік *прыкмета*, здзіўляючыся, “адкуль жа можа тут паявіцца к”. Паколькі ў словах *намеціць, паметка, заметка, змеціць, прыметнік* яго не было, пісьменнік прыйшоў да высновы: “Няйначай, як нехта першы зрабіў памылку ў такім напісанні, а мы паверылі ў кніжную святасць яе і пачалі паўтараць” [9, с. 181].

Народным моўным сродкам аддаваў перавагу і Максім Лужанін. У артыкуле “Скарбы мовы невычэрпныя” (1964) пісьменнік негатыўна ацаніў дзеяслоў *палучаць*. Каб выявіць, наколькі ён уласцівы народнай мове, Максім Лужанін звярнуўся да “Словаря беларускага наречця” І. Насовіча, а таксама да выданняў 1920-х гг.: “Невялічкага беларуска-маскоўскага слоўніка” М. Гарэцкага, “Віцебскага краёвага слоўніка” М. Каспяровіча і “Краёвага слоўніка Чэрвеньшчыны” М. Шатэрніка, і толькі ў апошнім сустрэлася лексема *палучаць* у значэнні ‘атрымліваць’. Паводле Максіма Лужаніна,

акрамя гэтага адзінкавага выпадку, немагчыма было знайсці іншых пацвярджэнняў народнасці дзеяслова *палучаць* ні ў жывым маўленні, ні ў фальклорных запісах. Цалкам прымальным і натуральным для беларускай мовы аўтар артыкула лічыў слова *атрымаць*, а ў якасці альтэрнатывы да аддзяяслоўнага назоўніка *палучка* пісьменнік прапаноўваў народнае слова *атрыманка* [4].

Да дыскусіі вакол дзеясловаў *палучыць* і *атрымаць* далучыўся Р. Шкраба, які выступіў у друку з артыкулам “Жывая крыніца” (1965). Згодна з меркаваннем літаратурнага крытыка, цяжка быць арбітрам у спрэчцы паміж Я. Скрыганам і Максімам Лужаніным, бо кожнае з гэтых слоў мае права на існаванне ў індывідуальным стылі аўтараў. Пра поўную замену дзеяслова *атрымаць* на *палучаць*, на думку Р. Шкрабы, не павінна весціся гаворка. Аўтар артыкула не падзяляў крытычнага стаўлення Я. Скрыгана і да слова *прыкмета*, пацвярджаючы народнасці і натуральнасці гучання якога знайшоў у зборніку казак А. Сержпутоўскага, дзе сустракаўся аднакаранёвы дзеяслоў *закмецілі*. Пры гэтым Р. Шкраба не адмаўляў права на існаванне ў беларускай мове і слова *прымета*. Крытык дапускаў сьведомае ўздзеянне асоб на мову, але папярэджваў, што ажыццяўляцца гэта павінна з улікам яе гісторыі, этымалогіі, законаў развіцця гэтай мовы [11].

У артыкуле “Блізкія сэрцу думкі” (1967) Я. Скрыган адмовіўся ад ранейшай ацэнкі назоўніка *прымета* і прызнаў памылковасць сваіх сцвярджэнняў, назваўшы іх негрунтоўнымі і паспешлівымі [7]. Фальклорныя запісы, а таксама жывое маўленне далі яму магчымасць пераканацца ў народнасці гэтага слова, што прывяло Я. Скрыгана да высновы пра раўнапраўны статус дзеясловаў *прыкмячаць* і *прымячаць*. У выбары моўных сродкаў пісьменнік па-ранейшаму кіраваўся крытэрыем народнасці, аднак яго ўяўленне пра змест гэтага паняцця відазмянілася. Калі ў папярэдніх выступленнях у друку народнымі называліся і лексемы, якія трапілі ў тагачасны узус з рускай мовы, то ў выказаных у артыкуле “Блізкія сэрцу думкі” меркаваннях можна заўважыць праявы пурыстычных тэндэнцый. Так, Я. Скрыган аддаваў перавагу адрозным ад рускіх словам *каварня*, *мястэчка*, *брамнік*, *гута*, *наведнік*, *машыновыя* (*іголки* і *ніткі*), *цырульня*, *кнігарня*, крытыкуючы пры гэтым ужыванне іх адпаведнікаў *кафэ* і *кафетэрый*, *пасёлак гарадскога тыпу*, *варатар*, *шклозавод*, *наведвальнік*, *машынныя* (*іголки* і *ніткі*).

Калькаванне рускіх слоў як праблему беларускай літаратурнай мовы разглядаў Я. Рапановіч у артыкуле “Роздум над тэрмінам” (1968), дзе раіў замяняць няўдалыя калькі на словы з народнай мовы, напрыклад, клас жывёл у заалогіі называць не *млекакормячыя*, а *сысуны* [6]. Паводле аўтара

артыкула, гэта слова, таксама як *грызуны*, *паўзуны* і г.д., шырока ўжывалася ў народзе і таму было зафіксавана ў слоўніках 1920-х гг. Такім чынам, для Я. Рапановіча выданні рэпрэсаваных аўтараў служылі не толькі аўтарытэтай навуковай крыніцай, але і адлюстраваннем народнай мовы, хоць доўгі час зафіксаваныя ў іх лексемы лічыліся штучнымі і супрацьпастаўляліся народным. Негатыўным вынікам калькавання Я. Рапановіч назваў замацаванне за словам неўласцівага яму значэння. Аўтар артыкула пагадзіўся з Ф. Янкоўскім, які ў кнізе “Роднае слова” (1967) раскрытыкаваў выраз *хатнія жывёлы* і звярнуў увагу на больш натуральны ў такім кантэксце прыметнік *свойскі*. Я. Рапановіч спаслаўся на “Словарь белорусского наречия” І. Насовіча і “Беларуска-рускі слоўнік” М. Байкова і С. Некрашэвіча, дзе ў значэнні ‘нядзікі’ фіксавалася слова *свойскі*, і ўдакладніў, што хатнімі называюць жывёл, якія жывуць у хаце, напрыклад, *хатняя мыш*, *хатні павук* або *хатні цвыркун*. Пасля выхаду кнігі “Роднае слова” на працягу года ў друку, акрамя Я. Рапановіча, за мэтазгоднасць ужывання прыметніка *свойскі* выступілі таксама П. Сцяцко ў артыкуле “Шанаваць слова” (1968) і Р. Шкраба “Адно слова” (1968), прычым апошні спаслаўся непасрэдна на рэкамендацыі Ф. Янкоўскага.

Такім чынам, асвятляючы праблемы лексічных норм, аўтары артыкулаў арыентаваліся найчасцей на жывую народную мову. Народнасць выступала асноўным крытэрыем ацэнкі моўных сродкаў, таму адпаведнасць той ці іншай лексемы народнай мове азначала яе абсалютную прымальнасць для літаратурнай мовы. Неакрэсленасць паняцця “жывая народная мова” дазваляла свабодна карыстацца ім пры абгрунтаванні рознага роду прапаноў і рэкамендаваць да ўжывання любыя словы з тагачаснага узусу.

Літаратура

1. Бадзюкоў, М. “Вытвараюць...” / М. Бадзюкоў // ЛіМ. – 1956. – 8 снеж. – С. 3.
2. Булахаў, М. Аб нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы / М. Булахаў // Палымя. – 1953. – № 11. – С. 136–146.
3. Лобан, М. Думкі пра нашу мову / М. Лобан // Беларусь. – 1948. – № 7. – С. 30–31.
4. Лужанін, М. Скарбы мовы невычэрпныя / М. Лужанін // ЛіМ. – 1964. – 11 верас. – С. 2–4.
5. Маўр, Я. Спрэчныя “ўяўленні”: заметкі аб мове / Я. Маўр // ЛіМ. – 1954. – 13 лістап. – С. 2.
6. Рапановіч, Я. Роздум над тэрмінам / Я. Рапановіч // Палымя. – 1968. – № 8. – С. 225–228.
7. Скрыган, Я. Блізкія сэрцу думкі / Я. Скрыган // Палымя. – 1967. – № 9. – С. 249–253.

8. Скрыган, Я. Думкі аб мове (працяг) / Я. Скрыган // ЛіМ. – 1957. – 23 лют. – С. 2–3.
9. Скрыган, Я. Ці трэба “прыкмячаць...” / Я. Скрыган // Польша. – 1964. – № 8. – С. 180–184.
10. Скрыган, Я. Яшчэ трохі аб мове / Я. Скрыган // ЛіМ. – 1962. – 12 студз. – С. 2–4.
11. Шкраба, Р. Жывая крыніца / Р. Шкраба // Польша. – 1965. – № 8. – С. 148–179.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ